

STAROČESKÉ MINULÉ ČASY¹

Stará čeština zdělila z praslovanštiny bohatý systém minulých časů. Jejich význam a funkce se však od praslovanské fáze modifikovaly.

Podle vnitřní struktury je můžeme dělit na:

- jednoduché (syntetické) minulé časy,
- složené (analytické) minulé časy.

jednoduché (syntetické)

imperfektum
aorist sigmatický
aorist asigmatický

složené (analytické)

préteritum²
antepréteritum / plusquamperfektum

1 Jednoduché (syntetické) minulé časy

Jak bylo řečeno, dělí se na tři typy: aorist asigmatický, aorist sigmatický a imperfektum. Následující tabulka uvádí přehled koncovek:

	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum
os. sg.			
1.	-Ø	-ch	-ch
2.	-e ³	-Ø	-še
3.	-e	-Ø	-še
du.			
1.	*-ově / *-ova	-chově / -chova	-chově / -chova
2.	*-eta	-sta / -šta	-šta / -sta
3.	-eta	-sta / -šta	-šta / -sta
pl.			
1.	-om	-chom / -chomy / -chome	-chom / -chomy / -chome
2.	*-ete	-ste / -šte	-šte / -ste

¹ Více viz textová opora *Historická mluvnice češtiny I*, s. 234–244.

<https://digilib.phil.muni.cz/data/handle/11222.digilib/130625/monography.pdf>

² V praslovanštině ještě perfektum.

³ Vokál -e- způsobuje 2. palatalizaci velár.

3. -u / -ú -chu -chu

Způsob jejich derivace se odlišuje, a to zejména pokud jde o tvarotvorný základ, z něhož se jednotlivé formy tvoří:

- aorist asigmatický se derivuje ze základu infinitivního kmene, u sloves II. třídy typu *tisknutí* se tedy při derivaci odstraňuje infinitivní kmenotvorná přípona:

$$tisknutí \rightarrow tisk\text{-}\cancel{nu}\text{-}^4 \rightarrow tisk + \text{koncovka}^5$$

- aorist sigmatický se derivuje z infinitivního kmene:

$$\begin{aligned} mazati &\rightarrow maza\text{-} + \text{koncovka}^6 \\ trpěti &\rightarrow trpě\text{-} + \text{koncovka}^7 \\ tisknutí &\rightarrow tisknu\text{-} + \text{koncovka}^8 \\ kryti &\rightarrow kry\text{-} + \text{koncovka}^9 \end{aligned}$$

- imperfektum se tvoří z kmene, který byl ve stč. tvořen sufixem *-ie-* nebo *-á-*, který je vždy DLOUHÝ; historické jazykovědné bohemistice činí potíže přiřadit tento „imperfektivní kmen“ k přítomnému nebo infinitivnímu slovesnému kmeni, tj. dvěma základním tvarotvorným základům českého slovesa,

pokud sloveso obsahuje v infinitivním kmeni *-ě-* anebo *-a-*, užívá se pro tvoření infinitivní kmen se zdloženým kmenotvorným sufixem:

$$\begin{aligned} mazati &\rightarrow maza\text{-} \rightarrow mazá\text{-} + \text{koncovka}^{10} \\ trpěti &\rightarrow trpě\text{-} \rightarrow trpie\text{-} + \text{koncovka}^{11} \end{aligned}$$

pokud sloveso obsahuje v infinitivním kmeni jinou kmenotvornou příponu, je infinitivní kmenotvorná přípona nahrazena sufixem *-ie-*:

$$\begin{aligned} nésti &\rightarrow nes\text{-} \rightarrow nes\text{-} + \text{-ie-} \rightarrow nesie + \text{koncovka}^{12} \\ tisknutí &\rightarrow tisknú\text{-} \rightarrow tiskn\text{-} + \text{-ie-} \rightarrow tisknie + \text{koncovka}^{13} \end{aligned}$$

v některých případech se východiskem derivace stává základ přítomního kmene, ke kterému se připojuje sufix *-ie-*:

⁴ Stejným způsobem (založeném na resuffixaci) se tvoří některé novočeské formy tohoto slovesa *tisknout* → *tisknou* → *tiskl* (vedle *tisknu-l*), *tištěn* (vedle *tisknu-t*).

⁵ Sg. 1. os. *tisk*, 2. os. *tišče*, 3. os. *tišče*...

⁶ Sg. 1. os. *mazach*, 2. os. *maza*, 3. os. *maza*...

⁷ Sg. 1. os. *trpěch*, 2. os. *trpě*, 3. os. *trpě*...

⁸ Sg. 1. os. *tisknuch*, 2. os. *tisknu*, 3. os. *tisknu*...

⁹ Sg. 1. os. *krych*, 2. os. *kry*, 3. os. *kry*...

¹⁰ Sg. 1. os. *mazách*, 2. os. *mazáše*, 3. os. *mazáše*...

¹¹ Sg. 1. os. *trpiech*, 2. os. *trpieše*, 3. os. *trpieše*...

¹² Sg. 1. os. *nesiech*, 2. os. *nesieše*, 3. os. *nesieše*...

¹³ Sg. 1. os. *tiskniech*, 2. os. *tisknieše*, 3. os. *tisknieše*...

pieti, pnu, pneš → *pn-* → *pn-* + *-ie-* → *pnie-* + koncovka¹⁴
slúti, slovu, slóveš → *slov-* → *slov-* + *-ie-* → *slovie-* + koncovka¹⁵
kryti, kryju, kryješ → *kryj-* → *kryj-* + *-ie-* → *kryj-* + koncovka¹⁶

u některých sloves existují vedle sebe dvě sady imperfektivních forem: jedna tvořená z infinitivního a druhá z přítomného kmene:

bráti → *br-á-ch...* × *beř-ie-ch*

Příklady tvarů jednoduchých minulých časů

1. *péci, peku, pečeš*

	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum
os. sg.			
1.	<i>pek</i>	<i>pečech</i>	<i>pečiech</i>
2.	<i>peče</i>	-	<i>pečieše</i>
3.	<i>peče</i>	-	<i>pečieše</i>
du.			
1.	<i>*pekově (/a)</i>	<i>pečechově (/va)</i>	<i>pečiechově (/va)</i>
2.	<i>*pečeta</i>	<i>pečesta (/šta)</i>	<i>pečiešta (/sta)</i>
3.	<i>*pečeta</i>	<i>pečesta (/šta)</i>	<i>pečiešta (/sta)</i>
pl.			
1.	<i>pekom</i>	<i>pečechom (-my/-me)</i>	<i>pečiechom (-my/-me)</i>
2.	<i>*pečete</i>	<i>pečeste (/šte)</i>	<i>pečiešte (/ste)</i>
3.	<i>peku (/ú)</i>	<i>pečechu</i>	<i>pečiechu</i>

2. *bráti, beru, běřeš*

	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum	
			z přítomného kmene	z infinitivního kmene
os. sg.				
1.	-	<i>brach</i>	<i>beřiech</i>	<i>brách</i>
2.	-	<i>bra</i>	<i>beřieše</i>	<i>bráše</i>

¹⁴ Sg. 1. os. *pniech*, 2. os. *pnieše*, 3. os. *pnieše*...

¹⁵ Sg. 1. os. *sloviech*, 2. os. *slovieše*, 3. os. *slovieše*...

¹⁶ Sg. 1. os. *kryjích*, 2. os. *kryjíše*, 3. os. *kryjíše*...

3.	-	<i>bra</i>	<i>beřieše</i>	<i>bráše</i>
du.				
1.	-	<i>brachově (/ -va)</i>	<i>beřiechově (/ -va)</i>	<i>bráchově (/ -va)</i>
2.	-	<i>brasta (/ -šta)</i>	<i>beřiešta (/ -sta)</i>	<i>brášta (/ -sta)</i>
3.	-	<i>brasta (/ -šta)</i>	<i>beřiešta (/ -sta)</i>	<i>brášta (/ -sta)</i>
pl.				
1.	-	<i>brachom (-my/-me)</i>	<i>beřiechom (-my/-me)</i>	<i>bráchom (-my/-me)</i>
2.	-	<i>braste (/ -šte)</i>	<i>beřiešte (/ -ste)</i>	<i>brášte (/ -ste)</i>
3.	-	<i>brachu</i>	<i>beřiechu</i>	<i>bráchu</i>

3. *tisknúti, tisknu, tiskneš*

	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum
os. sg.			
1.	<i>tisk</i>	<i>tisknuch</i>	<i>tiskniech</i>
2.	<i>tišče</i>	<i>tisknu</i>	<i>tisknieše</i>
3.	<i>tišče</i>	<i>tisknu</i>	<i>tisknieše</i>
du.			
1.	<i>*tiskově (/ -a)</i>	<i>tisknuchově (/ -va)</i>	<i>tiskniechově (/ -va)</i>
2.	<i>*tiščeta</i>	<i>tisknusta (/ -šta)</i>	<i>tiskniešta (/ -sta)</i>
3.	<i>*tiščeta</i>	<i>tisknusta (/ -šta)</i>	<i>tiskniešta (/ -sta)</i>
pl.			
1.	<i>tiskom</i>	<i>tisknuchom (-my/-me)</i>	<i>tiskniechom (-my/-me)</i>
2.	<i>*tiščete</i>	<i>tisknuste (/ -šte)</i>	<i>tiskniešte (/ -ste)</i>
3.	<i>tisku (/ -ú)</i>	<i>tisknuchu</i>	<i>tiskniechu</i>

4. *krýti, kryju, kryješ*

	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum
os. sg.			
1.	-	<i>krych</i>	<i>kryjích</i>
2.	-	<i>kry</i>	<i>kryjieše</i>
3.	-	<i>kry</i>	<i>kryjieše</i>

du.

1.	-	<i>krychově (/ -va)</i>	<i>kryjievě (/ -va)</i>
2.	-	<i>krysta (/ -šta)</i>	<i>kryjješta (/ -sta)</i>
3.	-	<i>krysta (/ -šta)</i>	<i>kryjješta (/ -sta)</i>

pl.

1.	-	<i>krychom (-my/-me)</i>	<i>kryjievom (-my/-me)</i>
2.	-	<i>kryste (/ -šte)</i>	<i>kryjješte (/ -ste)</i>
3.	-	<i>krychu</i>	<i>kryjievu</i>

5. *prositi, prošu, prosíš*

		Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum
os.	sg.			
1.	-		<i>prosich</i>	<i>prosiech</i>
2.	-		<i>prosi</i>	<i>prosieše</i>
3.	-		<i>prosi</i>	<i>prosieše</i>
	du.			
1.	-		<i>prosichově (/ -va)</i>	<i>prosiechově (/ -va)</i>
2.	-		<i>prosista (/ -šta)</i>	<i>prosiešta (/ -sta)</i>
3.	-		<i>prosista (/ -šta)</i>	<i>prosiešta (/ -sta)</i>
	pl.			
1.	-		<i>prosichom (-my / -me)</i>	<i>prosiechom (-my/-me)</i>
2.	-		<i>prosiste (/ -šte)</i>	<i>prosiešte (/ -ste)</i>
3.	-		<i>prosichu</i>	<i>prosiechu</i>

6. *dělati, dělaju, děláš*

		Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum	
				z přítomného kmene	z infinitivního kmene
os.	sg.				
1.	-		<i>dělach</i>	<i>dělách</i>	<i>dělajiech</i>
2.	-		<i>děla</i>	<i>děláše</i>	<i>dělajieše</i>
3.	-		<i>děla</i>	<i>děláše</i>	<i>dělajieše</i>

du.

1.	-	<i>dělachově (/ -va)</i>	<i>děláchově (/ -va)</i>	<i>dělajiechově (/ -va)</i>
2.	-	<i>dělasta (/ -šta)</i>	<i>dělášta (/ -sta)</i>	<i>dělajiešta (/ -sta)</i>
3.	-	<i>dělasta (/ -šta)</i>	<i>dělášta (/ -sta)</i>	<i>dělajiešta (/ -sta)</i>

pl.

1.	-	<i>dělachom (-my / -me)</i>	<i>děláchom (-my/-me)</i>	<i>dělajiechom (-my/-me)</i>
2.	-	<i>dělaste (/ -šte)</i>	<i>dělášte (/ -ste)</i>	<i>dělajiešte (/ -ste)</i>
3.	-	<i>dělachu</i>	<i>děláchu</i>	<i>dělajiechu</i>

Funkční distribuce jednoduchých minulých časů

Oba aoristy se sice od sebe formálně lišily, ale významově i funkčně byly stejné.

Aorist asigmatický měl jedno důležité omezení: tvořil se jen od sloves I.A a II.A třídy (tj. s kořenem zakončeným na konsonant).

V zásadě se distribuce jednoduchých minulých časů formálně pojila s videm:

<i>imperfektum</i>	=	slovesa imperfektivní (nedokonavá)
<i>aorist</i>	=	slovesa perfektivní (dokonavá)

Tuto distribuci je třeba chápat jako tendenci, ve stč. lze najít případy, které se této pravidelnosti přičítají a které slouží k signalizaci dalších gramatických významů.

Imperfektum se mohlo výjimečně tvořit od dokonavých sloves: a. signalizovalo distributivní nebo iterativní význam slovesa, b. signalizovalo modální význam (podobný kondicionálu).

Jednoduché minulé časy zanikly v 15. století. Hlavním důvodem byla gramatikalizace vidu a homonymie 2. a 3. os. sg.

Identifikace minulých časů

Je komplikována tím, že řada koncovek je homonymní:

- aorist sigmatický a imperfektum se v řadě forem odlišují jen délkou kmenotvorné přípony, např. *-a-* × *-á-*:

os. sg.		
1.	- <i>dělach</i>	<i>dělách</i>
du.		
1.	- <i>dělachově (/ -va)</i>	<i>děláchově (/ -va)</i>
2.	- <i>dělasta (/ -šta)</i>	<i>dělášta (/ -sta)</i>
3.	- <i>dělasta (/ -šta)</i>	<i>dělášta (/ -sta)</i>
pl.		
1.	- <i>dělachom (-my / -me)</i>	<i>děláchom (-my/-me)</i>
2.	- <i>dělaste (/ -šte)</i>	<i>dělášte (/ -ste)</i>
3.	- <i>dělachu</i>	<i>děláchu</i>

- aorist asigmatický je v řadě forem homonymní s přítomem

	Aorist asigmatický	Prézens
os. sg.		
2.	<i>peče</i>	<i>peče</i>
3.	<i>peče</i>	<i>peče</i>
du.		
pl.		
3.	<i>peku (/ -ú)</i>	<i>pekú</i>

Zásady určování jednoduchých minulých časů

1. Pro starou češtinu platí zásada: v textech se **NEUŽÍVÁ HISTORICKÝ PRÉZENS** – z toho plyne, že pokud se ve stč. text vypráví o minulých událostech, **MUSÍ** být daná forma minulý čas. Toto pravidlo pomáhá odlišit formy aoristu asigmatického od přítomna. Můžeme si to demonstrovat na příkladu úryvku z Dalimilovy kroniky věnovaném nalezení Přemysla.

Páni po koňu **pojědu**,
až Bieliny řěky **dojědu**.
Podlé té řěky kuoň **poteče**,
na jednu úlehl **přiteče**,

na niejž oráše muž veliký,
obinuv své nohy lýky.

Bez znalosti staré češtiny a pravidla o absenci historického přítomného času ve staré češtině bychom inklinovali k tomu interpretovat tvary *pojědu, dojědu, poteče, přiteče* jako přítomný čas. ALE jde o formy asigmatického aoristu.

2. Některé formy lze jednoznačně poznat podle formální stránky, např. 2. a 3. os. sg. imperfekta a aoristu sigmatického.
3. Jiné formy jsou homonymní. Zejména pokud je analyzujeme ve spřežkovém pravopise, který neodlišuje samohláskovou délku. To způsobuje potíže v odlišení některých tvarů imperfekta a aoristu sigmatického. Pak je nutné vyjít z faktu, že distribuce jednoduchých minulých časů se ve staré češtině řídí převážně videm:
  - je-li sloveso minulého času dokonavé, bude to s největší pravděpodobností aorist,
  - je-li sloveso minulého času nedokonavé, bude to s největší pravděpodobností imperfektum.

Toto pravidlo si můžeme opět demonstrovat na pokračování již uvedené kapitoly o nalezení Přemysla z Dalimilovy kroniky:

Pany na chlapye **wzwyedyechu**
yeho gmye, ze gmu Przyemył **dyechu**.
Poczyechu sye druh k druhu smyety
y **chtyechu** gyey¹⁷ ynhed wzyety.

U slovesných tvarů *wzwyedyechu, dyechu, Poczyechu, chtyechu* nelze poznat, jde-li o aorist sigmatický, anebo imperfektum.

Pokud ale zohledníme vid jmenovaných sloves, který najdeme ve slovnících, stanovíme druh syntetického minulého času velmi snadno:

- *wzwyedyechu* = *vzvěděti, -diem, -dieš* – dokonavé sloveso → **aorist sigmatický**,
- *Poczyechu* = *počieti, -čnu, -čneš* – dokonavé sloveso → **aorist sigmatický**,
- *dyechu* = *dieti, děju, die* – nedokonavé sloveso → **imperfektum**,
- *chtyechu* = *chtieti, chcu, chceš* – nedokonavé sloveso → **imperfektum**,

Stanovení typu minulého času má pak vliv na transkripci:

- u aoristu sigmatického je kmenotvorný sufix krátký, tj. *ě*: *wzwyedyechu* → *vzvěděchu*, *Poczyechu* → *Počěchu*
- u imperfekta je kmenotvorný sufix dlouhý, tj. *ie*: *dyechu* → *diechu*, *chtyechu* → *chtiechu*.

¹⁷ Hyperkorektní zápis jať *gyey*.

2 Složené (analytické) minulé časy

2.1 Préteritum

Tvary préterita byly v češtině od jejich počátků tvořeny kombinací l-ového participia a prezntních forem slovesa *býti*. V praslovanštině se ještě označuje jako perfekturní, neboť se předpokládá, že mělo rezultativní (perfektivní) význam, tzn. rekonstruovaný význam spojení *přišel jsem* je ‚jsem příšlý / ten, kdo přišel‘. Podoby stč. préterita ilustruje následující tabulka.

2.2 Antepéteritum / plusquamperfektum

Sloužilo k vyjádření předčasnosti v minulosti: šlo o čas, který signalizoval, že děj/stav slovesa ztvárněného antepéteritem se odehrál před jiným dějem/stavem.

Výskyt antepéterita v jazyce náročné literární produkce podporovala snaha najít adekvátní ekvivalent latinské předlohy (plusquamperfekta). Obecně nebylo ve spisovné češtině nikdy běžným frekventovaným vyjadřovacím prostředkem.

Bylo tvarově neustálené: tvořilo se kombinací minulých časů pomocného slovesa *býti* a l-ového participia. Variantnost podoby pomocného slovesa plynula z faktu, že se stč. vyznačovala bohatým systémem minulých časů:

	Préteritum	Antepéteritum			
		auxiliár ve formě préterita	auxiliár ve formě imperfekta	auxiliár ve formě bě-aoristu	auxiliár ve formě by-aoristu¹⁸
os. sg.					
1.	<i>dal, -a, -o + jsem</i>	<i>dal... + jsem byl</i>	<i>dal... + biech</i>	<i>dal... + běch</i>	<i>dal... + bych</i>
2.	<i>dal... + (j)si / s</i>	<i>dal... + (j)si byl</i>	<i>dal... + bieše</i>	<i>dal... + bě</i>	<i>dal... + by</i>
3.	<i>dal... + jest / je / j / Ø</i>	<i>dal... + jest / je / j / Ø byl</i>	<i>dal... + bieše</i>	<i>dal... + bě</i>	<i>dal... + by</i>
...					

¹⁸ Antepéteritum typu *nesl bych* se stalo již v pračeském období objektem procesu gramatikalizace, v jehož rámci se z antepéterita stal kondicionál. V drtivé většině případů má tato staročeská složená forma již funkci kondicionálu.